

חדפונות

125

כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל
וארצות המקרא

ירושלים • שנת ל"ד • חוברת 125 • תשס"ג

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה • רשות העתיקות

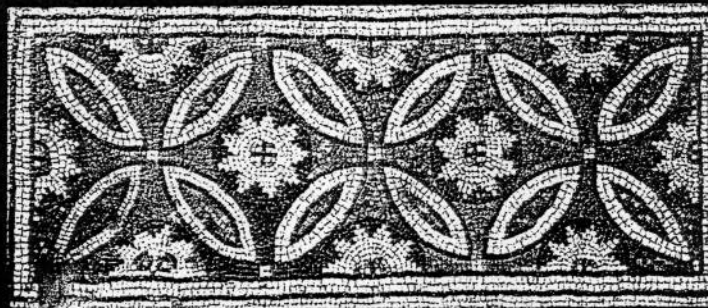
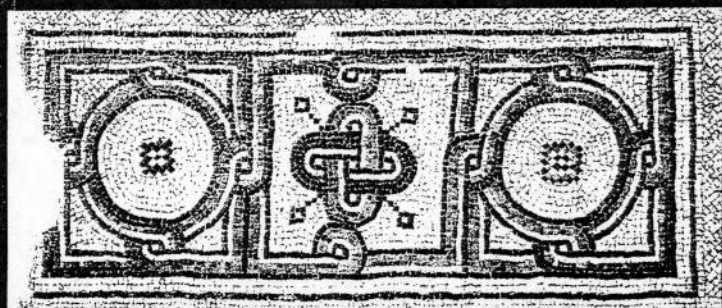
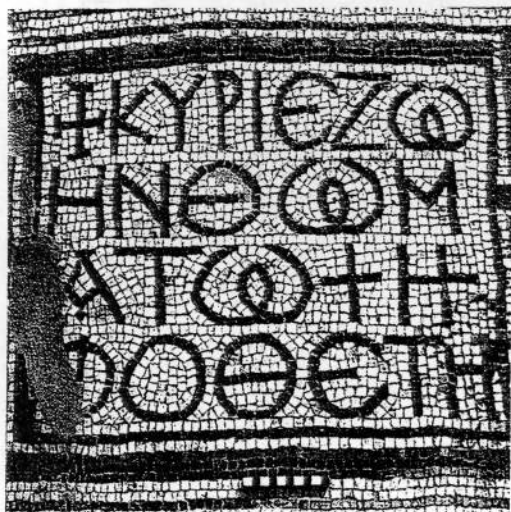

125

QADMONIOT

A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Jerusalem, Vol. 36, No. 125, 2003

Israel Exploration Society · Israel Antiquities Authority

הערות למאמרם של בועז זיסו ואמיר גנור "חורבת עתרי - כפר יהודי מהקופת הבית השני בשפלת יהודה", קדמוניות 123 (תשס"ב) עמ' 18-27.

האולם הציבורי שנחשף בחורבת עתרי ונדון במאמרם של ב' זיסו וא' גנור הוא מקרה מבחן (case) למבני התפילה היהודיים מן התקופה שלאחר חורבן המקדש ולפני הקמת בתי הכנסת המונומנטליים במאות ג'-ד' לסה"נ בצפון הארץ ובדרומה.

לזיהוי המבנה כבית כנסת הגיעו החופרים בעיקר בדרך האלימינציה והעדות הנסיבתית: אולם עמודים, שממדיה 13x7 מטר ודאי לא שימש כחדר פשוט למגורים, ומקצת הפריטים המגולפים ששרדו בו ובסביבתו מעידים שלא שימש גם כמחסן גרידא. זאת אף זאת, בצדק רב הדגישו החופרים ואף ציטטו מן המקורות את עניין כיוון התפילה: "העומדים ומתפללים... בארץ-ישראל הופכין את פניהן כלפי ירושלים..." (ירושלמי ברכות ד: ע"ב). קיר האורך החיצוני של האולם מאפשר לרוב הנוכחים באולם להתבונן לירושלים בלא חציצה ובלא שיצטרכו לעמוד גב אחר גב, כמו באולם שהכניסה אליו היא באחד הקירות הקצרים, והקיר הקצר הנגדי פונה לירושלים (כמו בבתי הכנסת בבית אלפא ובריימון). יש להדגיש כי האוריינטציה של האולם איננה חריגה מן התבנית האורתוגונלית של הכפר בכלל; כך יצא 'כלי כוונה' כשהוסיפו אולם תפילה בצמוד לדופן הצפונית-מזרחית של הכפר (ומחוצה לו). אף על פי כן, צודקים החופרים בהשערתם שמקרה מעין זה יכול היה להיות הגרעין הרעיוני של מסורת 'בתי הרוחב' שנהגה בדרומא (שבהר חברון) בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. גם אילו הגו פרנסי הקהילה את אולם התפילה היעיל והנעים ביותר למטרתו היו מגיעים לתוצאה זו. מצד אחד קשור בית הכנסת שנתגלה בחורבת עתרי לתקופת הבית השני (המקואות שסביבו) ומצד שני הוא יוצא לדרך חדשה ושונה מן הטיפולוגיה של קודמו: היעדר ספסלי אבן בנויים בהיקף האולם. זה מאשש לדעתי את טיעוני החופרים כי בית הכנסת כאן נבנה לאחר החורבן ובין המרידות, דהיינו, בשלהי המאה הא' או בראשית הב' לסה"נ.

לפני שנים אחדות הצעתי (ארץ-ישראל כ"ג, חשנ"ב, עמ' 340) שבתקופת הבית השני לא נבנו בנייני בתי כנסת בכפרים (להבדיל מערי המחוז כמו ירושלים, דור, ציפורי, טבריה או גמלא) משום שהרומאים אסרו על כינוסים פוליטיים להם שימש בית הכנסת מקום התועודות. בתי הכנסת שנבנו במצדה ובחורדין על ידי קנאים היוו, כך טענתי, "אקט של מרידה" בשלטונות. העובדה שבחורבת עתרי נוסף בית כנסת לאחר החורבן, והוא כזה שאינו מושך תשומת לב כמומונטליות יתרה, מאששת לע"ד את ההצעה דא.

והעניין הארכיטקטוני האחרון: היעדר ספסלים בנויים סביב הקירות. זהו לדעתי עיקר תרומתו של המבנה הנדון לחקר בתי הכנסת בארץ

ישראל. אין זה סוד כי בשנים האחרונות מתלבטים החוקרים בשאלה מדוע לא נתגלו בתי כנסת בגליל או בדרום הארץ שזמנם מאות ב' ולפעמים גם ג' ד' לסה"נ. הפתרון כבר הועלה בתיאוריה (בהשראת ה-*domus ecclesiae* של הנוצרים): מבנה פשוט ולא מעוטר, אפילו חדר רגיל או קצת גדול יותר שימש אז כבית כנסת. המבנה מחורבת עתרי מהווה דוגמא ראשונה (וללא ספק לא תהייה זו האחרונה) למבנה בית כנסת 'לא-מונומנטלי' שנהג כנראה 'במאות החסרות'. מעתה מצויים חוקרי בתי הכנסת לחזור לתכניות הכפרים שנחשפו מן המאות ב'-ד' לסה"נ, שלכאורה לא נתגלו בהם בתי כנסת (והמבחר איננו גדול) ולהציע איזה מן המרחבים שנחשפו יכול היה לשמש למטרה דתית. בית הכנסת שנחשף בעתרי יהיה מעתה 'האבטיפוס' (ובצרפתית: *le type*) לעניין זה.

צבי אורי מעוז

אלות ופולחנים מתל דור - הערות למאמרו של אפרים שטרן, קדמוניות 124 (תשס"ג) עמ' 108-112

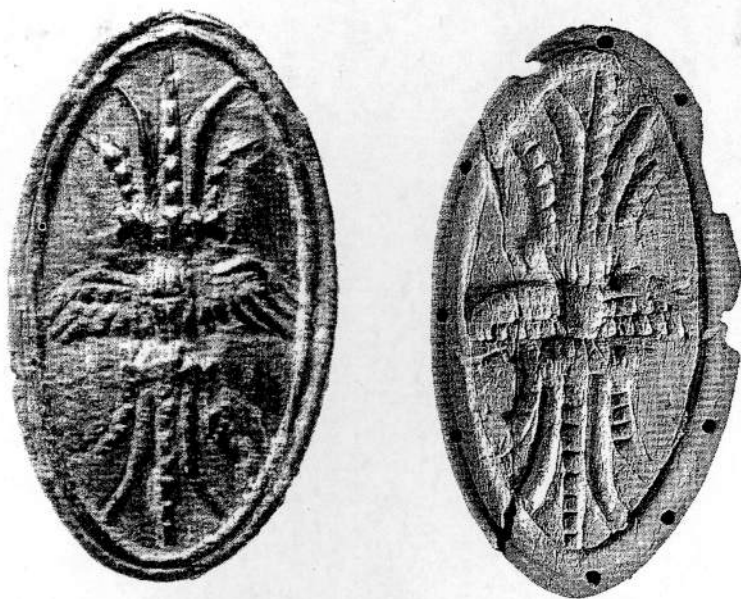
הממצא ההלניסטי שנתגלה בעשרים השנים האחרונות בתל דור הוא רב עניין ומחדש רבות בחקר התקופה בארץ-ישראל. במאמר המדובר פורסמה צלמית חרס המתארת את האלה הפריגית קיבלה, שנמצאה בתל דור. עיקר הדיון עסק במקורותיה של האלה באנטוליה ובעולם החיתי, ובהתפתחותה עד לתקופה ההלניסטית. אני מבקשת להוסיף על כך פרטים מן התקופה ההלניסטית, העוסקים באיקונוגרפיה של אותה אלה ובעיצוב הופעתה בצלמיות הטרקוטה. צלמיות חרס של קיבלה היו נפוצות באיקונוגרפיה הסטנדרטית שחזרה והופיעה באתרים ההלניסטיים של פריגיה (צפון אסיה הקטנה). נוכחותה ברלטה בעיקר באתרים פרגמון, טרויה (איליון ההלניסטי), פריינה וגורדיון וכן בדרלוס שבסביבות האגאי. הטיפוס הסטנדרטי הוא זה המופיע בצלמית מדור: האלה יושבת על כס ולצידה אריה או שניים, כשבירה השמאלית היא אוחות תוף טימפנום (Tympanum) גדול ובידה הימנית המושטת קדימה היא אוחות בקערה טקסית, המכונה ביוונית פיאלה (phiale) ובלטינית פטרה (patera). שורה עשויה בתסרוקת קנידית פורה ועל ראשה כובע גלילי המכונה פולוס (polos), האופייני גם לדמטר. הפולוס נחבש על גבי רעלה, שבצלמית מדור אינה ברורה: יתכן שהבליטות הנראות כקוצות שיער על הכתפיים הם למעשה שולי הרעלה. באמור לעיל, זהו טיפוס החוזר על עצמו בגיוון מועט, בניגוד לאלות מן הפנתיאון היווני, המופיעות בשלל תנוחות ומלות בסמלים רבים ושונים. טיפוס נוסף, אם כי שכיח פחות, מתאר את האלה רוכבת על אריה. צלמיות הדומות לזו מדור בגודלן, בתנוחה הייראטית

דומה, נחשבו כפולחן האלה כמנחות חרס וזולות. נהגו להניחן על שולחנות או על מזבחות במקדשים ביתיים וציבוריים. הרודוטוס מעיד על קיומם של טקסים ליליים המקודשים לאלה קיבלה בהם אחוז הסוגדים בטימפנה ותלו על עצמם דמויות קטנות (iv, 76) אולם בכל האתרים ההלניסטיים לא נמצאו חורי תלייה בצלמיות החרס.

טיפוס זה התפתח מהטיפוס הקודם, שנהג בפריגיה, ביוון ובאסיליה עד לשלהי המאה החמישית לפני סה"נ, ובו החזיקה האלה את אריה המחמד שלה בחיקה. הטיפוס המוצג בדור הופיע באסיה הקטנה החל מן המאה הרביעית לפני סה"נ. בניגוד למערב, שם זוהתה דמות האשה עם האריה עם הקרה ודמטר, באסיה הקטנה היא זוהתה עם האלה הגדולה קיבלה.

בראשית התקופה ההלניסטית היה הפולוס נמוך ודומה לכתר. מאוחר יותר הוא נטה להיות גבוה יותר, כמו בדוגמא מדור. לעיתים חבשה האלה כתר דמוי חומת עיר (דוגמאות לכך מופיעות בכל האתרים שהוזכרו לעיל). יתכן גם ששבר צלמית הטרקוטה שנמצא בדור, המתאר ראש אישה עטור בכתר חומה, מציג את קיבלה ולא את טיכה - אם כי קשה לקבוע זאת על סמך הראש בלבד; הראש נראה ילדותי ונעים למראה, מה שפחות מאפיין את האלה-האם הבוגרת והרצינית קיבלה. סגנונה של הצלמית מדור מעיד על זמנה כהלניסטי מאוחר: בעיקר תווי פניה הגסים, תלתלי שיערה המגושמים וקפלי הכיטון וההימ' טיון הסכמתיים. עיצוב הראש מוכיח צלמיות נשים משלהי המאה השנייה ומן המאה הראשונה לפני סה"נ, כדוגמת אלות שונות מאמתוס שבקפריסין.

בצדק העיר מחבר המאמר כי פולחן קיבלה לא היה נפוץ מחוץ לאנטוליה בתקופה ההלניסטית; למיטב ידיעתי אף אין היא מיוצגת באתרים הלניסטיים אחרים בארץ-ישראל ובפניקיה. בכל עשרות, מאות ואלפי צלמיות הטרקוטה שנמצאו בשומרון, כמרשה, בחריב שליד צידון ובאתרים אחרים, אלה זו אינה מיוצגת. גם באזורים סמוכים, כגון קפריסין ומצרים, מציאותה בין צלמיות הטרקוטה נדירה. כשטיפוס זה נעדר מקורפוסים אחרים, מציאת שלוש צלמיות מטיפוס זה בדור הוא אכן משמעותי. שטרן מציע כי הימצאות צלמיות קיבלה בדור עשויה להעיד על התיישבות פריגים ולודים במקום עוד קודם לכיבוש המקדוני. טענה דומה הושמעה על ידי ניקולאס, כשסקר את הממצא המועט ביחס של צלמיות קיבלה בקפריסין מן המאה החמישית לפני סה"נ, דרך התקופה ההלניסטית ועד לרומית. הוא תיעד כתובת וממצא פיסולי של קיבלה בהקשר של מקדשים שלה וגם מקדשים לאלות אחרות. לטענתו לא היה סינקרטיזם של קיבלה עם האלות המקומיות, ולכן לא השתייך פולחן זה לאוכלוסיה המקומית, והוא בא להעיד על מציאותם של מהגרים בקפריסין. יש לציין כי הממצא הפיסולי של קיבלה בקפריסין הוא של פסלי אבן שנוצרו במקום במיוחד לצורך פולחן ספציפי. קשה לומר זאת על צלמיות טרקוטה.

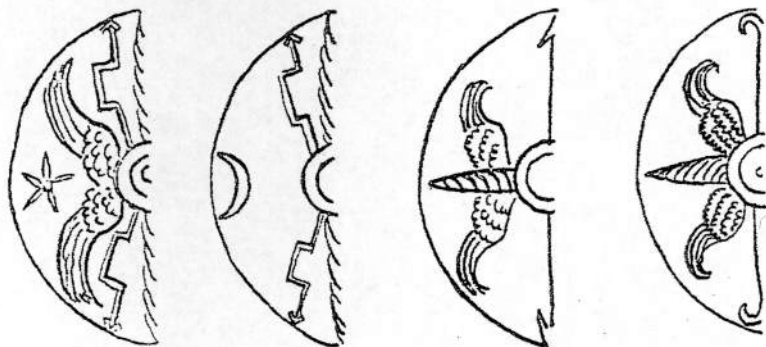
לוחית העצם מתל דן לוחית העצם ממצרים (המוזיאון לאמנות, בוסטון)

עמוד טריאנוס, וכן בתבליט הרומטיאני מכיכר קאנצלריה (*Cancellaria*) המציג את חיילי משמר הקיסר. ישנם חוקרים אשר ראו בייצוג החזיו המכונף על גבי מגינים ביטוי סמלי לאזרחות הרומית של בעליהם. ראוי להדגיש כי המגן הסגלגל היה הדגם הנפוץ ביותר בקרב הצבא הרומי המאוחר.

הופעת פריטים ווטיביים (*ex-voto*) בדמות מגינים מיניאטוריים מוכרת היטב מן הפרטואר הארכיאולוגי, החל בתקופת הברונזה המאוחרת (לדוגמא, במיקני או בתבאי). ואכן, לוחית עצם כמעט וזהה לזו של תל דן מצויה באוספי המוזיאון לאומנות בבוסטון ומקורה במצרים (אורכה 59 מ"מ). הגילוף של לוחית זו (המיוחסת לתקופה הרומית) מעט יותר ריאליסטי ובמיוחד אמורים הדברים בעיצוב הכנפיים של חזיו הברק. דומה כי הימצאותם של שני פריטים כה דומים עשוי להצביע על מקום ייצור משותף. המקור המצרי של הלוחית מבוסס על עשוי ללמוד כי ניתן לקשר

כי שימש כאלמנט שיבוץ במכסה של קופסה או ברהיט. אולם מתוך ניתוח איקונוגרפי של הלוחית – ובמיוחד אמורים הדברים במתארה הסגלגל, בעיצוב השוליים ובשילוב פרטים אלה עם מוטיב הברק המכונף – ניתן להציע פרשנות ותיארוך מעט שונים.

הצורה הסגלגלה של הלוחית והמסגרת המוגבהת מעידות כי מדובר בדגם מיניאטורי של מגן. חיזוק לכך נמצא גם בתריסר החורים, המחקים את המסמרים שחיוקו את המסגרת ללוח המגן. המוטיב המעטר את הלוחית הוא אמנם אטריבוט של זאוס, אך החזיו המכונף מייצג גם את יופיטר והוא אחד המוטיבים האופייניים ביותר בתיאורים החזותיים של חיילי הצבא הרומי. במיוחד נמצא אותו מעטר את המגינים המלבניים (*scuta*) של הלגינרים הרומיים. אולם גם מגינים סגלגלים המעוטרים בחזיו ברק מכונף לא היו זרים לצבא הרומי; שילוב כזה מצוי על המגינים של חיילי כוח העזר ממוצא רומי המתוארים על גבי

מגיני חיילי כוח העזר - עמוד טריאנוס, רומא

שנעשו בייצור המוני והיו פחות אינדיקטיביות לפולחן מסוים. למשל, במקדש דמטר וקורי באקרופוליס נתגלו טרקוטות שייצגו גם אלום אחרים.

האתר היחיד הקשור באופן משמעותי למדי ללבנט, בו נמצאו צלמיות חרס של קיבלה, הוא האי דלוס; אי סוחרים קוסמופוליטי שאירח תושבים מארצות רבות, ביניהן גם מארץ-ישראל. כתובות מדרוס מעידות על אנשי אשקלון וימניה (יבנה ים) שהתגוררו באי. יתכן בהחלט שדמות קיבלה הגיעה לדור לא ישירות מפריגיה, אלא דרך אתר מתווך דוגמת דלוס. הבחירה בפולחן זה עשויה בהחלט להעיד כי היו בין תושבי דור בעלי זיקה קדומה לפריגיה וללידיה. מאידך, יתכן שטיפוס זה הגיע לחוף ארץ-ישראל ואומץ באינטרפרטציה סינקרטית חדשה, מקומית. אחרי הכל, 'אלה גדולה' התקיימה בצורה זו או אחרת בכל התרבויות שבאגן הים התיכון בתקופה ההלניסטית (ואף בתקופות אחרות). יתכן שטיפוס קיבלה, החריג כל כך בנוף המקומי, משקף אימוץ צורה תוך מציגת תוכן חדש לתוכה. עם זאת, אין לשלול בשלב זה את הטיעון האתני, אלא שהממצא הקיים לבדו אינו מספיק. זאת ועוד, רציפות הפולחן אינה מתועדת בדור; על פי טענת הכותב הגיעו המהגרים עוד בתקופה הפרסית ואילו הצלמית מעידה על התקופה ההלניסטית המאוחרת. נאלץ להמתין לעדויות חדשות באשר לנוכחות הפריגיים בדור לשם אישוש הטיעון האתני על פני הטיעון התרבותי.

ביבליוגרפיה נבחרת:

- A. Laumonier, *Les figurines de terre cuite* (*Exploration archéologique de Délos faite par l'École française d'Athènes XXIII*), Paris 1956.
- D.B. Thompson, *Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Supplement Monograph 3, Princeton 1963.
- E. T. pperwein, *Terrakotten von Pergamon* (*Pergamenesche Forschungen 3*), Berlin 1976.
- I. Nicolaou, *Evidence for the Cult of Cybele in Cyprus*, in *Studies Presented in Memory of Porphyrios Dikaos*, Nicosia 1979, pp. 169-177, pls. XXV-XXVII.
- I.B. Romano, *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (*Gordion Special Studies II*), Philadelphia 1995.

עדי ארליך

לוחית עצם מגולפת מתל דן - הערות למאמרה של מלכה הרשקוביץ, קדמוניות 124 (תשס"ג) עמ' 113-115.

הפריט הנדיר שנמצא באזור הבמה, במילוי מן התקופה הרומית המאוחרת (מאות ג'-ד' לסה"ג) תוארך לתקופה ההלניסטית, והועלתה האפשרות